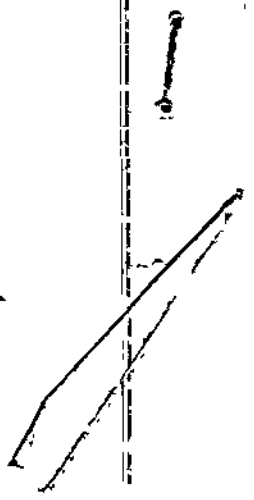

۱۶۸۳۶

کتابخانه	مجله
۱۲ ۵۸	تاریخ نشر
۲۸	شماره
	شماره مسلسل
قسم	محل نشر
فاز	زبان
محمد ابراهیم خجانه	نویسنده
۱۲ صفحه	تعداد صفحات
سیرت نادر نشر و علوم قرآن	موضوع
	سرفصلها
	کیفیت
	ملاحظات

۱۰۱

سیرتاریخی تفسیر و علوم قرآن

محمد ابراهیم جتاتی

قرآن، ثقل اکبر و مطمئن‌ترین منبع شناخت احکام حوادث واقعه و معارف دینی و اخلاقی و اجتماعی و روشن‌ترین برهان پایداری اسلام و بالندگی جوامعی است که نظام خویش را بر اصول اسلامی بنیان نهند.

قرآن، تنها نور هدایت در روزگار هجوم ظلمتها و تنها کشتی رهایی از گرداب حوادث و امواج تئوریها و نظریه‌هاست.

اگر بر آن باشیم جایگاه قرآن و نقش آن را در ابعاد زندگی مادی و معنوی بشر ترسیم کنیم، بی تردید راهی به بلندای آفتاب در پیش رو و منظری بس گسترده در پیش چشم خواهیم داشت. چنانکه نگرستن به آفتاب از یک زاویه، هرگز نمایانگر همه خورشید نیست، و از سوی دیگر نگرش همه جانبه به آن از حد و توان بشر بیرون است، چاره‌ای جز این نیست که محققان و متأملان در قرآن هر کدام از زوایای و با نگرشی به توصیف آن بپردازند، و به مقدار ظرفیت علمی و وجودی خویش از آن بهره بر گرفته و نیز به دیگران ارائه دهند.

براستی سخنی بس شایسته است، که جبری قرآن چونان حرکت خورشید و ماه است که در هر لحظه و هر منطقه جغرافیایی از زمین و بر هر عصر و نسل می‌تابد، و آنان به اندازه نیاز و ظرفیت خویش از آن انرژی و نور و هدایت کسب کرده، بی آنکه هیچکدام مدعی کسب همه انرژی خورشیدی باشند و بی آنکه تلاش و بهره‌گیری وافر آنان از خورشید، مانع بهره‌وری نسلهای بعد باشد.

این رمز جاودانگی قرآن است که قرن‌ها بر آن گذشته و اندیشمندان در طول تاریخ از زوایای مختلف در آن نگرسته و کاوش کرده و مطالب نو استفاده نموده‌اند، ولی هرگز شگفتی‌ها و نوپردازیها و نوآوری‌ها و پیامهای آن کاهش نیافته و رونق و تازگی و سازندگی خود را از دست نداده است.

این ویژگیها و ارزشها است که عالمان و اندیشمندان مذاهب اسلامی را در طول قرن‌ها به اندیشیدن و مطالعه پیرامون مفاهیم و پیامهای قرآنی و نیز طرح مباحث مختلف پیرامون آن واداشته است.

بررسی محتوای آن کتابها، هر کدام مجالی وسیع می‌طلبد که ما در این نوشته در صد آن نیستیم، بلکه تنها نگاهی بسیار گذرا و اشاره وار به اقبال و توجه عالمان به تفسیر و علوم قرآن در اعصار مختلف خواهیم داشت و مفسران قرآن را در هر قرن بر خواهیم شمرد و این خود زوایای است که اهتمام اندیشمندان اسلامی به قرآن را می‌نمایاند.

زمان پیدایش تفسیر و علوم قرآن

زمان پیدایش تفسیر و علوم قرآن به اوائل بعثت رسول خدا در مکه مکرّمه بازگشت دارد، و نخستین کسی که قرآن را با ویژگیهایش برای مردم تفسیر و بیان می‌کرد، خود رسول خدا (ص) بود و تا زمانی که حیات داشت صحابه و یاران در این امر دخالت نمی‌کردند. بعد از رحلت آن حضرت آنچه را که صحابه از او یاد گرفته بودند به مردم تعلیم می‌دادند، و پس از صحابه، تابعین و تابعی تابعین تا این زمان.

بدین جهت است که تفسیر و علوم قرآنی از آغاز پیدایش تا این زمان مراحل را پشت سر گذاشت، ولی بعد از رحلت رسول خدا (ص) تفسیر قرآن دارای دو جریان شد:

۱- جریان متصل به وحی و نبوت که نماینده آن اوصیاء و امامان معصوم و پیروان آنها بوده‌اند.

۲- جریان عمومی که مستقیماً و بطور دائم به وحی استناد نداشت، نماینده این جریان صحابه و یاران صاحب وحی و پیروان آنها بوده‌اند.

برخی از اندیشمندان دو جریان مذکور، کتابها و رساله‌های متنوع در تفسیر و علوم قرآن تدوین نموده‌اند، مناسب است ما آنها را به ترتیب قرن‌ها فهرست وار یاد آور شویم.

تفسیر و علوم قرآن در قرن اول

در قرن اول هجری، مباحث مربوط به علوم قرآن و تفسیر کمتر تدوین شده است، این مطلب دارای علیی است، از آن جمله:

۱- وجود رسول خدا در میان مسلمانان و امکان مراجعه مردم به آن حضرت و پرسش مسائل مورد نیاز در زمینه علوم قرآن و دریافت پاسخ صحیح آنها، که در قرآن به این نکته تصریح شده است «و يعلمهم الكتاب والحکمه» (آل عمران/ ۱۶۴).

۲- نزدیکی و تقارن با زمان نزول قرآن و مشخص بودن شأن نزولها از یکسو و نزول قرآن بر اساس مفاهیم لغوی و عرفی همان روزگار، که این دو امر به مسلمانان قرن نخست قدرت و توانایی بیشتری را در زمینه فهم محکّات و ظواهر قرآن می‌داده است.

۳- رایج نبودن کتابت و نویسنده‌گی و کمبود نویسنده در آن عصر.

ولی پس از وفات رسول خدا (ص) که دست مردم از حضور آن حضرت کوتاه گردید، ناچار شدند که برای حل مشکلات و ابهامهای خویش در رابطه با قرآن بیشتر بیندیشند و به بحث و فحص بپردازند و برای حفظ دستاوردهای فکری خویش به تدوین و تنظیم آنها همت گمارند.

تأکید اسلام در مورد تعلیم و تعلم و گسترش علم میان امت اسلامی یکی از عواملی است که مسلمانان را در تدوین این مباحث و نشر و گسترش آنها و پدید آوردن یک فرهنگ غنی بدون تشویق نموده و موفق داشته است.

طلایه داران تفسیر و علوم قرآن

۱- امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع): به استناد منابع تاریخی، نخستین طلایه‌دار تدوین تفسیر و علوم قرآن و امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) بوده است که به هنگام گردآوری آیات قرآن به عام و خاص، مطلق و مقید، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، مجمل و مبین، واجب و مستحب و شأن نزول آنها نیز اشاره فرموده است. ابن سیرین می‌گوید: اگر بدان کتاب دسترسی

پیدامی کردم همه علم (علوم قرآن) را می‌یافتم. این مسعودی می‌گوید: قرآن برهفت حرف فرود آمده و هیچ حرفی از قرآن نیست مگر اینکه دارای ظاهر و باطنی است و آن ظاهر و باطن نزد علی بن ابی طالب (ع) بوده است.

جلال الدین سیوطی در کتاب الاتقان فی علوم القرآن (ج ۲، ص ۱۸۷) می‌گوید: در میان خلفا

تفسیر و علوم قرآن در قرن دوم
دانشمندانی که در قرن دوم هجری در زمینه
تفسیر و علوم قرآنی تحقیق نموده و کتابهایی تألیف
نموده‌اند، عبارتند از:
مجاهد بن جبرمکی (۲۱-۱۰۴) بر تفسیر او
محمد بن ادریس شافعی و محمد بن اسماعیل
بخاری اعتماد داشتند.

عکرمه مدنی (م ۱۰۵) صاحب تفسیر.
طاووس کیسان یمانی (م ۱۰۶) ابن تیمیه او
را در علوم قرآنی از همه داناتر شمرده است و
صاحب تفسیر.

عطاء بن اسی ریاح (۲۷-۱۱۴) صاحب
تفسیر القرآن.

محمد بن کعب قرظی مدنی (م ۱۱۸) ثعلبی
هنگام تنظیم تفسیرش از تفسیر او استفاده کرده
اسماعیل بن عبدالرحمان، معروف به سدی (م
۱۲۷) صاحب تفسیر کبیر.

جابر بن یزید جعفی (م ۱۲۷) مؤلف
تفسیر قرآن.

ابان بن تغلب (م ۱۴۱) او نخستین کسی
است که در علم قرائت، معانی قرآن، غریب القرآن
تألیف نموده است.

قتاده بن دعامة (م ۱۱۸/۱۱۷) صاحب
تفسیر القرآن.

محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶) او دارای
دو کتاب در زمینه علوم قرآن است یکی به نام
تفسیر مجموع قرآن و دیگری در ارتباط با آیات
الاحکام که احکام القرآن نامیده شده است.
داود بن ابی هند قشیری (م ۱۴۰) مؤلف کتاب
تفسیر.

مقاتل بن سلیمان الخراسانی (م ۱۵۰) او در
زمینه قرآن کتابهایی تألیف کرده، از آن جمله
نظائر القرآن، التفسیر الکبیر، الناسخ والمنسوخ،
تفسیر الخمسة آیه، القراءات، مشابه القرآن، نوادر
التفسیر و....

حسین بن واقدی مروزی (م ۱۵۹) او
نخستین کسی است که در علم ناسخ و منسوخ

کسی که بیشترین مطالب (در زمینه علوم قرآن) را
روایت کرده است علی بن ابی طالب (ع) است.
علامه محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰) در
کتاب گرانسنگش بحار الانوار (ج ۱۷) ۶۰ نوع از
علوم قرآن را که علی بن ابی طالب املاء فرموده
یاد آورده است.

طلایه دار بون امام علی (ع) در زمینه تفسیر و
علوم قرآن امری بدیهی و طبیعی است، زیرا خود
آن حضرت فرموده است: «آیه‌ای به رسول
خداناازل نشد مگر آنکه آن حضرت به من املاء و
قرائت کرد و من به خط خویش آن را نوشتم و پیامبر
تاویل و تفسیر و... آن را به من تعلیم فرمود» این
روایت را شیخ صدوق رضوان الله علیه در کتاب
خصال نقل کرده است.

۲- عبدالله بن مسعود (م ۳۲ هـ ق) صاحب
تفسیر: در باره او گفته‌اند که قرآن را بیش از
دیگران حفظ داشت و بهتر از دیگران می‌خواند.

۳- عبدالله بن عباس (م ۶۸/۵ هـ ق) صاحب
تنویر المقیاس، او دومین چهره‌ای است که در میان
صحابه رسول (ص) بمنوان فردی که در تفسیر و علوم
قرآن دارای شناخت بوده مطرح است. علامه
محمد بن عبدالله زرکشی در کتاب البرهان فی
علوم القرآن (ج ۲، ص ۱۵۷) می‌نویسد: در میان
علمای تفسیر قرآن علی بن ابی طالب و سپس
ابن عباس پیشگام همگان می‌باشند.

۴- ابی بن کعب بن قیس (م حدود ۹۵ تا ۶۳ هـ)
او نخستین کسی است که در فضائل قرآن کتاب
نوشت و کتابش در اختیار دیگران قرار گرفت، و
یکی از چهار نفری است که در زمان رسول خدا (ص)
آیات قرآن را گرد آوردند. ابوالخیر در طبقات
مفسران، او را در طبقه اول یاد کرده است.

۵- سعید بن جبیر (م ۹۴/۹۵) او نیز دارای کتاب
تفسیر بود. قتاده می‌گوید: او از همه تابعین در علم
تفسیر داناتر بوده است.

۶- جابر بن زید (م ۸۹۳ هـ ق) مؤلف کتاب تفسیر.

۷- رفیع بن مهران ریاحی (م ۹۰/۹۳ هـ ق) معروف
به ابوالعالیه، صاحب تفسیر.

- کتاب نوشته است.
- عبدالرحمن هواری (م ۱۷۲) صاحب تفسیر القرآن.
- مالک بن انس (م ۱۷۹) مؤلف کتاب تفسیر القرآن.
- ابراهیم بن طهمان خراسانی (م ۱۶۸) صاحب تفسیر القرآن.
- سفیان بن عیینة بن ابی عمران (۱۰۷-۱۹۸/۶). جوابات القرآن.
- عبدالرحمان بن زید العدوی (م ۱۸۲) کتاب الناسخ والمنسوخ.
- ابراهیم بن اسحاق بغدادی (م ۱۸۹) ناسخ القرآن و منسوخه.
- ابو حمزه ثمالی (م ۱۵۰) که ابن ندیم تفسیر او را در الفهرست یاد آور شده است.
- تفسیر و علوم قرآن در قرن سوم
علمایی که در قرن سوم در علوم قرآن شهرت یافتند و کتبی را تألیف نموده اند، عبارتند از:
- هشام بن محمد سائب کلیبی کوفی (م ۲۰۶/۲۰۴) صاحب تفسیر آیات الاحکام.
- محمد بن عمر واقدی (م ۲۰۷)، الرغیب فی علوم القرآن.
- یحیی بن زیاد (م ۲۰۷) معروف به فراء، معانی القرآن.
- ابو عبیده، معمر بن المثنی (م ۲۱۰) مجاز القرآن.
- ابن ابی ایاس (م ۲۲۰)، صاحب تفسیر القرآن.
- حسن بن علی فضال (م ۲۲۴) کتاب او به نام الناسخ والمنسوخ فی القرآن معروف بود.
- خلف بن هشام (م ۲۲۹) فضائل القرآن.
- سعید بن مسعده اخفش اوسط (م ۲۱۵) تفسیر معانی القرآن.
- قاسم بن خلیل (م ۲۳۴) تفسیر القرآن.
- احمد بن معذل (م ۲۴۰) احکام القرآن.
- علی بن عبد الله سعدی، اسباب النزول، او نخستین کسی بود که در این زمینه کتاب تصنیف نموده است.
- محمد بن عبد الله مصری (م ۲۶۸/۱۹) احکام القرآن.
- القرآن.
- اسماعیل ازدی (م ۲۸۲) آیات الاحکام.
- محمد بن ادریس، پیشوای مذهب شافعی (م ۲۰۴) کتاب احکام القرآن.
- ابراهیم بن خالد (م ۲۴۰) احکام القرآن.
- علی بن مدینی (م ۲۳۴) اسباب النزول.
- جاحظ بصری (۲۵۵) کتاب نظم القرآن.
- محمد بن جنید (م ۲۸۱) امثال القرآن، او نخستین کسی بود که در این زمینه کتاب تصنیف نموده و ابن ندیم در الفهرست گوید: «کتاب الامثال لابن جنید».
- محمد بن عبدالله (م ۲۶۸/۶) کتاب احکام القرآن.
- حسین بن حکم بن مسلم حبری کوفی (م ۲۶۸) تفسیر او به نام تفسیر الحبری.
- ما نزل من القرآن فی علی علیه السلام معروف بود و اخیراً بنام تفسیر الحبری تجدید چاپ شده.
- داود ظاهری اصفهانی (م ۲۷۳) احکام القرآن.
- محمد بن اسماعیل ترمذی (م ۲۸۰) ناسخ القرآن و منسوخه.
- ابراهیم بن اسحاق حرابی (م ۲۸۵) ناسخ القرآن و منسوخه.
- قاسم بن سلام (م ۲۲۲/۳/۴) معانی القرآن و الناسخ و المنسوخ و غریب القرآن و القراءات و المجاز فی القرآن و فضائل القرآن.
- محمد بن ضریس (م ۲۹۴)، صاحب تفسیر.
- ابراهیم بن احمد شیبانی (ریاضی) (م ۲۹۸) سراج الهدی فی معانی القرآن و مشاکله و اعرابه.
- محمد بن یزید معروف به مجرد (م ۲۸۶) معانی القرآن و اعراب القرآن.
- ابراهیم بن عبدالله (م ۲۹۲ هـ) الناسخ و المنسوخ.
- محمد بن عباس بن علی، معروف به ابن حجام، او در این زمینه دارای دو کتاب است یکی در همه علوم قرآن و دومی در ارتباط با آیاتی که در حق اهل بیت فرود آمده است.
- علی مروزی خراسانی (م ۲۴۴) احکام القرآن.
- عبدالله بن عبدالرحمن، معروف به دارمی (م ۲۵۵) صاحب تفسیر القرآن.

احمد طحاوی مصری (م ۳۲۱) احکام القرآن.
ابراهیم بن سری، معروف به زجاج (م ۳۱۱) معانی
القرآن.

احمد رازی معروف به جصاص (م ۳۷۰) شرح احکام
القرآن.

عبدالله بن ابی داود (م ۳۱۶) کتاب المصاحف.
علی بن موسی حنفی (م ۳۰۵) آیات الاحکام.
محمد بن مسعود بن عیاش معروف به عیاشی (م
۳۲۰) کتاب او بنام تفسیر عیاشی معروف بوده
است.

ابراهیم بن محمد، معروف به نسطویه (م ۳۲۳)
کتاب اعراب القرآن و غریب القرآن و امثال القرآن.
قاسم انباری (م ۳۲۸) کتاب عجائب علوم القرآن.
ابوالحسن اشعری (م ۳۳۰) کتاب المختزن فی
علوم القرآن.

ابو عباس، معروف به ابن عنقه (م ۳۲۳) صاحب
تفسیر.

سریح ابن یونس مسروزی (م ۳۳۵) السناسخ
والمسنوخ.

احمد بن جعفر، معروف به ابن منادی (م ۳۲۸)
ناسخ القرآن و منسوخه.

احمد بن محمد، معروف به ابن نحاس (م ۳۳۸)
ناسخ القرآن و منسوخه.

ابوعلی کوفی (م ۳۴۶) فضائل القرآن.

محمد تمیمی (م ۳۰۵) احکام القرآن.

محمد بن حسن (م ۳۵۱) کتاب شفاء الصدور.

ابراهیم بن محمد (م ۳۸۳) صاحب کتاب تفسیر
القرآن.

عباد بن عباس طالقانی (م ۳۸۵) احکام القرآن.

اسماعیل بن عباد (م ۳۸۵) شرح آیات الاحکام.

علی بن عیسی رمانی معروف به اخشیدی (م
۳۸۶) کتاب او بنام اعجاز القرآن بوده است.

حمد بن محمد خطابی (م ۳۸۸) کتاب او به ناه
اعجاز القرآن معروف بود.

محمد ادقوی (م ۳۸۸) الاستفتاء فی علوم القرآن.

محمد بن اسحاق، معروف به ابن منده (م ۳۹۵)
الناسخ و المنسوخ.

سهل سجستانی (م ۲۴۸) کتاب اعراب القرآن.
عبدالله بن یحیی یزیدی (م ۲۳۷) غریب القرآن و
تفسیره.

محمد بن یزید قزوینی، معروف به ابن ماجه (م
۲۷۳) صاحب کتاب تفسیر.

عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری (م ۲۷۶) او در
این باره دو کتاب تصنیف نمود: یکی تأویل مشکل
القرآن، و دیگری تفسیر غرایب القرآن، که مکمل
اولی است.

علی بن مهزیار (م ۲۵۰) صاحب تفسیر القرآن.
فرات بن ابراهیم (م ۳۰۰ هـ) کتاب او بنام تفسیر
فرات الکوفی معروف است.

تفسیر و علوم قرآن در قرن چهارم

در این قرن نیز اندیشمندان مذاهب اسلامی
کتبی در تفسیر علوم قرآن تدوین نموده‌اند که از
آن جمله است:

موسی بن عبدالرحمان معروف به قطان (م ۳۰۶)
احکام القرآن.

محمد بن القاسم، معروف به ابن قرطبی (م ۳۵۵)
احکام القرآن.

عبدالله بن احمد معروف به ابن المفلس (م ۳۲۴)
احکام القرآن.

سعد بن عبدالله اشعری (م ۲۹۹/۳۰۰-۳۰۷)
ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابهه.

قاسم بن اصبح قرطبی (م ۳۰۴) آیات الاحکام.

ابراهیم بن اسحاق نیشابوری (م ۳۰۳) معروف به
انماطی، تفسیر کبیر.

علی بن ابراهیم قمی (م حدود ۳۰۷) تفسیر
معروف.

قتبه بن احمد، معروف به ابن شریح (م ۳۱۶)
تفسیر کبیر.

محمد بن زید الواسطی (م ۳۰۷/۶) اعجاز القرآن
فی نظم و تألیفه، عبدالقادر جرجانی دو شرح
بر آن نوشته است.

محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰) جامع البیان عن
تأویل آی القرآن. در حاشیه آن تفسیر غرائب
القرآن و رغائب الفرقان، از نظام‌الدین نیشابوری
قرار دارد.

فی علوم القرآن ، الکلام فی وجوه اعجاز القرآن .
عبد الملک بن محمد ، معروف به ثعالبی نیشابوری
(م ۴۲۹) الاعجاز والایجاز و....

ابو جعفر محمد بن حسن ، معروف به شیخ طوسی
(۳۸۵-۴۶۰) التبیان فی تفسیر القرآن .

مکی قیروانی (م ۴۳۷) مختصر احکام القرآن .

احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی نیشابوری (م
۴۲۷) الکشف والبیان عن تفسیر القرآن .

مکی بن ابی طالب قیسی (م ۴۳۷) الابانة عن
معانی القراءات وتفسیر المشکل .

علی بن ابراهیم المصری (م ۴۳۰) البرهان فی
تفسیر القرآن .

ابو عمرو دانی (م ۴۴۴) او دارای دو کتاب در
این زمینه است ، یکی التیسیر فی القراءات السبع ،
و دیگری المحکم فی النقط .

احمد بن محمد ، معروف به ابن برداندلسی (م بعد
۴۴۰) التحصیل فی تفسیر القرآن ، والتفصیل فی
تفسیر القرآن .

ابو عمر و عثمان بن سعید دانی (م ۴۴۴) التیسیر
فی القراءات السبع ، والمقنع فی رسم القرآن ،
والمحکم فی نقط المصاحف .

علی بن احمد واحدی (م ۴۶۸) البسیط-الوسیط-
الوجیز .

سلیمان بن خلف معروف به ابو الولید باجی (م
۴۸۴) الناسخ والمنسوخ .

عبد القاهر بن عبد الرحمان جرجانی (م
۴۷۴/۱) اعجاز القرآن الكبير .

تفسیر و علوم قرآن در قرن ششم

در این قرن نیز اندیشمندان به بررسی و کاوش
ابحاث تفسیر و علوم قرآن پرداخته‌اند و کتبی در
این باره تدوین نموده‌اند ، از آن جمله :

رشید الدین میبیدی (م اوائل قرن ششم) تفسیر
کشف الاسرار و عدة الابرار .

علی بن محمد طبرسی (م ۵۰۴) آیات الاحکام .

ابو حامد محمد غزالی (م ۵۰۵) او در این زمینه دو
کتاب دارد جواهر القرآن- رموز قرآن .

عبد الرحیم قشیری نیشابوری (م ۵۱۴هـ) التیسیر

حسین بن علی (م ۳۹۹) کتاب الناسخ والمنسوخ .
سمرقندی (م حدود قرن ۴۰۰) المدخل لعلوم
تفسیر القرآن .

محمد بن عبدالله بردعی (م اواخر این قرن) کتاب
الناسخ والمنسوخ .

محمد بن عبدالله بن سلیمان سعدی (م بعد ۳۵۱)
مجتبی التفسیر- مهذب التفسیر- مختصر التفسیر .

تفسیر و علوم قرآن در قرن پنجم

در این قرن نیز مانند قرنهای پیشین ،
اندیشمندان علوم قرآن کتبی را تدوین نموده‌اند
از آن جمله :

احمد باغانی (م ۴۰۱) احکام القرآن .

عبد الرحمن ابن فطیس (م ۴۰۲) الناسخ
و المنسوخ .

ابو بکر محمد بن الطیب الباقلانی (م ۴۰۳) اعجاز
القرآن .

سید شریف رضی (م ۴۰۶) تلخیص البیان فی
مجازات القرآن ، ونیز حقایق التأویل فی متشابه
التنزیل .

هبة الله ابن سلامه (م ۴۱۰) او دارای تفسیر ونیز
کتابی بعنوان ناسخ ومنسوخ بوده است .

قاضی عبد الجبار معتزلی (م ۴۱۵) اعجاز القرآن .

عبد القادر بغدادی (م ۴۲۹) الناسخ والمنسوخ .

علی بن سلیمان زهراوی (م ۴۳۱) مؤلف تفسیر
القرآن .

عبد القاهر بن عبد الرحمن ، معروف به جرجانی
(۴۷۱/۲/۴) اعجاز القرآن الصغير .

ابو یعلی کبیر (۴۵۸) آیات الاحکام .

احمد بن حسن بیهقی (م ۴۵۸) آیات الاحکام .
محمد بن طیب معروف به باقلانی (م ۴۰۳) اعجاز
القرآن .

علی بن حسین موسوی معروف به سید مرتضی علم
الهدی (م ۴۳۶) کتاب او به نام الصرفه فی اعجاز
القرآن معروف بود . ونیز مؤلف رساله‌های مشتمل بر
بحث ناسخ و منسوخ و تحریف در قراءات .

سعید بن محمد (م ۴۴۰) اعجاز القرآن .

شیخ مفید (م ۴۱۳) البرهان فی علوم القرآن بالبیان

فی التفسیر.

- ابو محمد بغوی (م ۵۱۰/۵۱۶) مصابیح.
- احمد بن خلف (م ۵۳۱) ناسخ القرآن و منسوخه.
- عمر بن محمد نسفی حنفی (م ۵۳۷) التیسیر فی التفسیر، والاكمل الاطول فی تفسیر القرآن.
- محمود بن عمر خوارزمی (م ۵۳۸) معروف بزمخشری، تفسیر کشاف.
- محمد بن ابی القاسم، معروف بهزین المشایخ (م ۵۷۶/۵۷۶) التنبیه علی اعجاز القرآن.
- علی بن زید بیهقی خراسانی، معروف بهابن فندق (م ۵۶۵) کتاب اعجاز القرآن.
- محمد جمال افندی، روائع الاعجاز.
- ابو علی طبرسی (م ۵۵۴/۵۴۸) جمع الجوامع - مجمع البیان فی تفسیر القرآن - الکافی الشافی.
- محمد بن عبدالله اندلسی معروف بهابن العربی (م ۵۴۳/۲) احکام القرآن.
- محمد بن عبدالله مکی صقلی (م ۵۶۵) یسبوع الحیاة فی التفسیر.
- محمد بن ابی القاسم بن بابجوک (م ۵۶۲) کتاب او بهنام مفتاح التنزیل معروف بوده است.
- قطب راوندی (م ۵۷۳) فقه القرآن فی آیات الاحکام.
- محمد بن حسین بیهقی نیشابوری (م حدود ۵۷۶) تفسیر آیات الاحکام.
- ابن قیم جوزی (م ۵۹۷) کتاب فنون الافسان فی عجائب علوم القرآن.
- علی بن محمد، معروف بهکیاهاراسی (م ۵۰۴) احکام القرآن.
- محمود بن حمزه کرمانی (م اوائل این قرن) کتاب لیاب التفسیر والبرهان فی متشابه القرآن.
- ابوالفتوح رازی (م ۵۵۲) کتاب او به نام تفسیر ابوالفتوح رازی به فارسی معروف است.
- عالی بن ابراهیم غزنوی حنفی (م ۵۸۱/۲/۵) تفسیر التفسیر.
- عبدالمتعم اندلسی (م ۵۹۷) احکام القرآن.
- ابن السجوزی (م ۵۹۷) زاد المسیر فی علم التفسیر.

تفسیر و علوم قرآن در قرن هفتم

- این قرن نیز شاهد اندیشمندانی است که در زمینه ایحات تفسیر و علوم قرآن کوشش فراوانی مبدول داشتند، از آن جمله:
- عمر بن محمد سهروردی (م ۶۳۲) بغیة البیان فی تفسیر القرآن.
- احمد بن حمد، معروف به ابن عرفه (م ۶۳۳) منهاج الرسوخ فی علم الناسخ و المنسوخ.
- علم الدین سخاوی (م ۶۴۳) کتاب جمال القراء و کمال الاقراء.
- یوسف بن قزعلی الواعظ (م ۶۵۴) تفسیر علی القرآن العظیم (۲۷ جلد).
- محمد بن عمر معروف به فخر رازی (م ۶۰۶) مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر معروف).
- محمد انصاری خزرچی (م ۶۷۱) جامع احکام القرآن.
- عبدالرزاق رسعنی حنبلی (م ۶۶۱) رموز الکتوز.
- یحیی بن سفسدون ازدی (م ۶۷۰) آیات الاحکام.
- عزین عبدالسلام (م ۶۶۰) مجازات القرآن.
- عبدالواحد انصاری (م ۶۵۱) التبیان فی علم البیان المطلاع علی اعجاز القرآن
- ابوشامه (م ۶۶۵) المرشد الوجیز فیما يتعلق بالقرآن العزیز.
- محمد بن احمد قرطبی (م ۶۷۱) ناسخ و منسوخ و احکام القرآن.
- عبدالله بن عمر شیرازی، معروف به بیضاوی شافعی (م ۶۸۲/۶۸۵) کتاب انوار التنزیل و اسرار التأویل.
- محمد بن سلیمان بلخی حنفی معروف به ابن نقیب (م ۶۹۸) صاحب تفسیر قرآن.
- محمی الدین معروف به ابن عربی (م ۶۸۳) تفسیر القرآن الکریم.
- عبدالعظیم بن عبدالواحد (م ۶۵۴) السیرهاد فی اعجاز القرآن.
- محمد بن احمد سراقه (م ۶۶۲) اعجاز القرآن

فی تفسیر القرآن.
 علی بن عبدالکافی (۷۵۶م) الدر المنظم
 فی تفسیر القرآن العظیم.
 تفسیر وعلوم قرآن در قرن نهم
 در این قرن نیز اندیشمندی چند کتبی را
 در تفسیر وعلوم قرآن تدوین نموده‌اند، از آن
 جمله:
 سلیمان بن عبدالناصر (۸۱۱م) ناسخ القرآن
 ومنسوخه.
 فاضل مقداد بن عبدالله سیوری اسدی حلی
 (۸۲۶م) کنز العرفان فی فقه القرآن.
 احمد بن عبدالله، معروف به ابن المتوج (م
 ۸۱۰) منهاج الهدایة فی تفسیر آیات الاحکام.
 وناسخ القرآن ومنسوخه.
 ناصر بن جمال الدین (م حدود ۸۶۰) آیات
 الاحکام.
 حسن بن شمس الدین استرآبادی (م حدود
 ۹۰۰) معارج السؤل ومدارج المأمول فی تفسیر
 آیات الاحکام.
 شیخ زین الدین بیاضی عاملی (۸۷۷م)
 مباحث فی علوم القرآن.
 علامه قراماتی، بحر العلوم فی تفسیر القرآن.
 احمد بن یحیی زیدی (۸۴۰م) آیات
 الاحکام.
 احمد بن علی عسقلانی معروف به ابن حجر
 (۸۵۲م) کتاب اسباب النزول والایات السیرات
 الخوارق المعجزات.
 محمد بن دمشقی مشهور به ابن حزی (م
 ۸۳۳) النشر فی القراءات العشر.
 برهان الدین ابراهیم بن عمر بقاعی، نظم الدرر
 فی تناسب الایات والسور.
 علی بن احمد هندی (۸۳۵م) تبصیر الرحمان
 وتیسیر المئان به بعض مایشیر الی اعجاز القرآن
 احمد بن اسماعیل ابشیطی (۸۸۳م) ناسخ
 القرآن ومنسوخه.
 عبدالرحمان ثعالبی بن محمد جزائری
 (۸۷۹م) تفسیر جواهر الحسان فی تفسیر القرآن.

تفسیر و علوم قرآن در قرن هشتم
 در این قرن نیز اندیشمندان کتابهای
 متنوعی در زمینه ابحاث تفسیر و علوم قرآن تدوین
 نموده‌اند، از آن جمله:
 ابراهیم بن احمد، معروف به الرقی (۷۰۳م) تفسیر
 القرآن.
 ابن جزی (۷۴۷م) کتاب التفسیر .
 ابن قیم جوزیه (۷۵۱م) آیات الاحکام.
 احمد بن عبدالله متوج بحرینی (م حدود
 ۷۷۱) النهایة فی تفسیر الخمسائة فی الاحکام.
 محمد بن عبدالله زرکشی (۷۹۷/۷۴۵م)
 البرهان فی علوم القرآن.
 ابراهیم بن احمد انصاری (۷۰۹م) ایجاز
 البرهان فی اعجاز القرآن.
 اسماعیل بن عمر قرشی، معروف به ابن کثیر،
 (۷۷۴م) تفسیر القرآن.
 یحیی بن حمزه یمنی زیدی (۷۴۹م)
 شرح آیات الاحکام.
 ابی حیان اندلسی (۷۴۵م) تفسیر بحر محیط.
 علی بن محمد شافعی، معروف به خازن
 (۷۲۵م) لباب التأویل فی معان التنزیل فی التفسیر،
 معروف به تفسیر خازن که در حاشیه این تفسیر
 تفسیر معالم التنزیل علامه بقوی شافعی چاپ شده
 عبدالله بن احمد نسفی حنفی (۷۰۱م)
 مدارک التنزیل وحقایق التأویل.
 احمد بن یوسف سمین (۷۵۶م)
 احکام القرآن.
 ابراهیم بن عبدالرحیم، معروف به ابن جماعه
 (۷۹۰م) تفسیر (۱۰ جلد).
 حسن بن محمد قمی نیشابوری (م حدود
 ۷۵۰) تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان و اوقاف
 القرآن.
 احمد بن محمد سمنانی (۷۳۶م) صاحب
 تفسیر القرآن.
 هبة الله الحموی (۷۳۸م) روضات الجنان
 فی تفسیر القرآن.
 محمد بن عبدالله بن بهادر (۷۹۴م) البرهان

قرار داده و کتبی را تدوین نموده‌اند، از جمله:
 ابراهیم بن عبدالله قریمی (م ۱۰۰۱) الرسالة
 النارية فی کشف الاسرار النارية.
 ابراهیم بن حسین حسینی (م ۱۰۲۶) حاشیه بر
 کشف زمخشری.
 فاضل کاظمی (م حدود اواسط این قرن) مسالك
 الافهام فی شرح آیات الاحکام.
 ابراهیم بن احمد، معروف به ابن العلام (م ۱۰۳۰)
 آلاء الرحمان.
 محمد بن ادريس زیدی، صاحب الدرّة المضيئة فی
 الايات المنسوخة الفقهية.
 محمد بن حسین عاملی، معروف به شیخ بهائی (م
 ۱۰۳۰) آلاء الرحمان.
 محمد استرآبادی (م ۱۰۳۶) آیات الاحکام.
 ابراهیم بن ابراهیم لسقانی (م ۱۰۴۱) تفسیر
 القرآن.
 محمد بن احمد عوفی (م ۱۰۵۰) الناسخ و
 المنسوخ.
 محمد حسین مرعشی (م ۱۰۳۴) تفسیر آیات
 الاحکام.
 محمد معروف به شاه قاضی (م حدود ۱۰۴۰).
 محمد بن ابراهیم شیرازی، معروف به ملاصدرا (م
 ۱۰۵۰) تفسیر القرآن الکریم.
 محمد اقصاری (۱۰۲۵) انوار القرآن فی احکام
 القرآن.
 عبدالله بلخی (م ۱۱۸۹) مدارک الاحکام و انوار
 القرآن.
 ابراهیم بن محمد شیرازی (م ۱۰۷۰) الوثقی فی
 تفسیر القرآن.
 ملا حسین معروف به فیض کاشانی (م ۱۰۹۱)
 تفسیر صافی.
 حسام‌الدین بن حجال‌الدین طریحی (م ۱۰۹۵)
 الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز.
 محمد سعید طباطبائی (م ۱۰۹۲) مفاتیح الاحکام
 فی شرح آیات الاحکام القرآنیة (شرح بر زیادة
 البیان مرحوم مقدس اردبیلی).

تفسیر و علوم قرآن در قرن دهم
 در این قرن نیز اندیشمندان به ابیات تفسیر
 و علوم قرآنی ادامه داده و کتبی را در این زمینه
 تدوین نموده‌اند، از آن جمله:

ابراهیم بن علی کفعمی (م ۹۰۵) قراضة
 النضیر فی التفسیر.

عبدالرحمن بن ابی‌سویبکر (م ۹۱۱)
 معترک الاقران فی اعجاز القرآن- و احکام القرآن
 عبدالرحمن سیوطی (م ۹۱۱) او در این
 زمینه چهار کتاب دارد: الاتقان فی علوم القرآن-
 التحبیر فی علوم التفسیر- معترک الاقران
 فی تفسیر القرآن- و تفسیر الدر المنثور و...

محمد یمنی زیدی (م ۹۵۷) شرح آیات الاحکام.

ابو مسعود (م ۹۵۱) کتاب تفسیر.

محمد شهفتیکی مشهدی (م ۹۰۷) آیات الاحکام.

ابو نصر هبة الله، الناسخ و المنسوخ.

ابو سعید عمادی مفتی قسطنطنیه ارشاد العقل
 السلیم الی مزايا الكتاب الکریم.

محمد حسینی مرعشی (م حدود ۹۰۰) آیات
 الاحکام.

ابراهیم حسن النبیسی (م ۹۱۵) تفسیر القرآن.

ابراهیم بن محمد (م ۹۲۳) الايات التي فیها
 الناسخ و المنسوخ.

ابراهیم بن محمد اسفراینی (م ۹۴۵/۳) حاشیه
 بر تفسیر بیضاوی.

ابراهیم بن حمزه ادرتوی (م ۹۷۰) جامع الانوار
 ونزهة الابصار فی التفسیر.

ملا فتح‌الله کاشانی (م ۹۸۸/۹۹۷) منهج الصادقین
 فی الزام المخالفین فی تفسیر القرآن السمیعین
 وزیادة التفاسیر.

احمد بن محمد، معروف به مقدس اردبیلی (م
 ۹۹۳) زیادة البیان فی احکام القرآن.

ابو الفتح بن امیر حسینی (م ۹۷۶) تفسیر شاهی
 که ظاهراً به فارسی نوشته شده است.

تفسیر و علوم قرآن در قرن یازدهم
 اندیشمندان در این قرن بطور وسیع و گسترده
 ابیات تفسیر و علوم قرآنی را مورد بحث و کنکاش

محمد جعفر استرابادی (م ۱۲۶۳) دلائل المرام فی تفسیر آیات الاحکام.
محمد حمزاوی (مفتی دمشق) در الاسرار.
عبدالحسین مخزومی (م ۱۲۷۹) الوجیز فی تفسیر آیات الاحکام.
ابراهیم سیف الله حیدری (م ۱۲۹۹) فصیح البیان فی تفسیر القرآن.
ابراهیم بن عمر بیوص (م ۱۴۰۰) تفسیر کبیر.

تفسیر و علوم قرآن در قرن چهاردهم

در این قرن بیش از هر عصری علوم قرآن تدوین شده است، این برتری تنها در تعداد کتب نیست، بلکه تحولی ارزنده در دیدگاه دانشمندان و نویسندگان مشهود است و ابعاد اجتماعی و سیاسی نیز مورد توجه آنان قرار گرفته است اندیشمندان در این قرن به ابتکارات جدید و مهمی در اباحت علوم قرآن دست یازیدند و حقایق تازه‌ای را از قرآن برای مسلمانان ارائه دادند، از آن جمله:

محمد بن احمد اسکندرانی (م ۱۳۰۶) کشف الاسرار النورانیة القرآنیة و تبیان الاسرار الربانیة...

محمد بخاری (م ۱۳۰۷) نیل المراد من تفسیر آیات الاحکام.

احمد زینی (م ۱۳۰۴) شرح آیات الاحکام.
عبدالرحمان قرحدانی (م ۱۳۳۹) کتاب الناسخ والمنسوخ.

محمد تقی بن محمد قاسم اردوبادی (م ۱۳۳۳) کتاب الشهاب المبین فی اعجاز القرآن و اصول الدین.

احمد فوزی ساعاتی (م ۱۳۴۸) البرهان فی اعجاز القرآن.

سید احمد خان، (۱۲۳۲-۱۳۱۶) تفسیر القرآن وهو الهدی والفرقان.

ابراهیم بن ادريس معروف به نوسی (م ۱۳۰۴) کتاب تفسیر القرآن.

احمد سعد عقاد مصری، ضیاء الاکوان فی تفسیر القرآن.

شیخ طاهر جزائری (م ۱۳۳۸) التبیان لبعض

تفسیر و علوم قرآنی در قرن دوازدهم
ابراهیم بن حسین کورانی (م ۱۱۰۱) هدیة العارفین.

محمد هروی بخاری (م ۱۱۰۹) انوار القرآن فی احکام القرآن.

میرزا محمد مشهدی (م ۱۱۲۵) تفسیر کنز الدقائق.

علی بن محمد عاملی (م ۱۱۴۰) مشکاة الانوار فی تفسیر القرآن.

* هویزی (م حدود ۱۱۱۲) تفسیر نور الثقلین.

ابراهیم القاضی اصفهانی (م ۱۱۱۶) تفسیر کبیر.
محمد بن علی موسوی عاملی (م ۱۱۳۹) ایناس المؤمنین بافتباس علوم الدین عن النیراس المعجز المبین فی تفسیر آیات القرآنیة التي هی الاحکام الاصلیة و الفرعیة.

محمد ابراهیم تبریزی، معروف به میر ابراهیم (م ۱۱۴۹) تحصیل الاطمینان فی شرح زیدة البیان فی تفسیر آیات الاحکام من القرآن.

سید هاشم حسینی بحرانی (م ۱۱۰۹/۷) البرهان فی تفسیر القرآن ابراهیم بن مصطفی

معروف به حنیف رومی (م ۱۱۸۹) السناخ والمنسوخ علی بن محمد طباطبایی (م ۱۱۹۵)

حاشیه برانوار تنزیل علامه بیضاوی.

اسماعیل حقی (م ۱۱۳۷) احکام القرآن و کتاب روح البیان فی تفسیر القرآن.

تفسیر و علوم قرآن در قرن سیزدهم

ابراهیم بن محمد (م ۱۲۱۳ هـ) مفاتیح الرضوان فی تفسیر القرآن.

عبدالباسط بن رستم قندچی (م ۱۲۲۳) عجیب القرآن فی اسرار القرآن.

عبدالله حسینی هندی (م ۱۲۷۰) کتاب احکام القرآن.

سید محمود بندگان، معروف به آلوسی (م ۱۲۷۰) تفسیر روح المعانی.

محمد بن علی، معروف به شوکانی (م ۱۲۵۰)

فتح القدیر الجامع بین فنی الروایة والدرایة من علم التفسیر.

المصحف الميسر و صفوة العرفان في تفسير القرآن.

سيد قطب (م ١٣٨٦)، التصوير السنفي في القرآن - في ظلال القرآن.

علامه محمود شلتوت، (م ١٩٦٣) تفسير القرآن، والى القرآن الكريم، من هدى القرآن.

عبدالكريم الخطيب، صاحب التفسير القرآن للقرآن.

شربلاني، النفحة القدسية في احكام قراءة القرآن.

محمد امين بن محمد مختار، معروف به شنيطي، اضاء البيان من ايضاح القرآن

عبدالله محمود شحاته، في نور القرآن. صادق نوپري، كشف الحقائق عن نكت الآيات والدقائق.

مصطفى رافعي (م ١٣٧٣) كتاب اعجاز القرآن. علامه سيد محمد حسين طباطبائي

(١٣٣١-١٤٠٢) صاحب الميزان في تفسير القرآن محمد جواد مغنیه، التفسير الكاشف.

سيد محمود طالقاني، (م ١٣٥٨ ش) صاحب پرتوي از قرآن.

عبدالله بن الاسلام سندی، الهمام الرحمان في تفسير القرآن.

عبدالرحمان بن ناصر، معروف به ابن سعدي، تفسير الكريم السمان في تفسير القرآن و تيسير اللطيف المنان في خلاصة مقاصد القرآن - و القواعد الحسان في تفسير القرآن.

محمد، معروف به ابن الخطيب، اوضح التفاسير. مجتبي قزويني (م ١٣٨٦) بيان الفرقان.

محمد ابراهيم ميرسياكوتي، تفسير واضح البيان في تفسير القرآن.

ميرسيد علي بهشتي، تفسير مقتنيات الدرر. ابوالقاسم رضوي لاهوري (م ١٣٢٤)، لسوامع التنزيل و سواطع التأويل.

محمد بن عبدالمعتمد خفاجه، تفسير القرآن الحكيم.

عمادالدين بحراني، الوجيز في تفسير الكتاب

المباحث المتعلقة بالقرآن.

محمد مصطفى مراغي (١٣٦٤ هـ) تفسير المراغي.

طنطاوي بن جوهري (م ١٣٥٨)، الجواهر في تفسير القرآن كريم. (٢٦ جلد)

شيخ محمد نهاوندي (م ١٣٧١) صاحب تفسير.

محمد جمال الدين قاسمي دمشقي (م ١٣٣٢) محاسن التأويل: اين تفسير در ١٧ جلد قرار دارد.

عبدالقادر ملاخويش بيان المعاني على حسب النزول.

يوسف مروه، كتاب علوم الطبيعة في القرآن. حسين عمرى يميني (م حدود ١٣٨٠) آيات الاحكام.

سيد عبدالحجة بلاغي، حجه التفاسير و بلاغ الاكسير.

محمد عبدالعظيم زرقاني، مناهل العرفان في علوم القرآن.

علي رفاعي محمد، بشائر الرضوان في تفسير القرآن.

مالك بن نبي، كتاب الظاهرة القرآنية. محمد جواد بن حسن بسلاغي (م ١٣٥٢)

آلاء الرحمان في تفسير القرآن. محمدرشيد رضا (م ١٣٥٤) تفسير القرآن الحكيم.

محمد عبده مصري (م ١٣٢٣) تفسير المنار به قلم شاگردش محمدرشيد رضا.

محمد علي سلامة، منهج الفرقان في علوم القرآن، و مشاهد القيامة في القرآن.

فتح علي بن ولى زنجاني (م ١٣٣٨) مجمع الانوار و معدن الاسرار في تفسير القرآن الكريم.

عبدالحاميد، معروف به ابن باديس (م ١٣٥٩) تفسير القرآن الكريم يا تفسير بن باديس في مجالس التذكير من كلام الحكيم الخبير.

محمد فريد وجدى (م ١٩٥٤ ميلادي)

- العزیز.
محمدغزالی، نظرات فی القرآن.
- عبدالله شبر (م ۱۳۴۲ هـ)، الجواهر الثمین فی تفسیر القرآن.
علی بن جعفر استرآبادی (م ۱۳۱۵)،
نشر الدرر الایتام فی شرح آیات الاحکام
والدرر الایتام فی تفسیر آیات الاحکام.
محمد بن فضل الله ساروی (پهنه کلانی)،
(م ۱۳۴۲)، موضع الاحکام فی شرح آیات الاحکام.
محمد مهدی سراغی (م حدود ۱۳۴۵)،
مقلا دلرشاد فی شرح آیات الاحکام.
محمد باقر قاینی (م ۱۳۵۲)، آیات الاحکام.
بانوی هاشمیه اصفهانی، تفسیر
مخزن الاسرار.
- محمد فرومدی سبزواری (م ۱۴۱۰)، الجدید فی
تفسیر القرآن المجید.
عبدالحسین طیب اصفهانی، اطیب البیان.
آقامیرزا محمد ثقفی تهرانی، تفسیر روان
جاوید.
- محمد تقی شریعتی (م ۱۴۰۷)، تفسیر نوین.
سید ابوالقاسم خسروی، السببان فی
تفسیر القرآن.
محمد فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر.
سید مصطفی خمینی، تفسیر القرآن.
محمد باقر خویراوی ناصری، مختصر
مجمع البیان.
عبدالله جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن
مجید.
سید محمد باقر ابیطحی، المدخل
الی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم.
- ابراهیم عاملی، (م بعد ۱۳۴۵ ش) تفسیر
عاملی.
سید هاشم حسینی میردامادی نجفآبادی،
(م حدود ۱۳۸۵) خلاصه البیان فی تفسیر القرآن.
سید محمد باقر حجتی و عبدالکریم بی آزار
شیرازی، تفسیر کاشف.
جعفر سبحانی، تفسیر موضوعی مشهور
جاوید - مفاهیم القرآن - تفسیر آیات مشکله
قرآن -
جمعی از فضلا تحت نظارت ناصر مکارم شیرازی،
تفسیر نمونه (این تفسیر به عربی ترجمه شده).
محمد صادقی تهرانی، تفسیر الفرقان.
رستگار جویباری، البصائر.
- *
- اینها نمونه‌های از تفاسیری بود که در قرنهای
گذشته از علما و دانشمندان بدست‌مارسیده و چون
بنابر استقصاء نبوده است به همین مقدار بسنده
شد.
- بحث و بررسی و تألیف در زمینه علوم قرآنی
در جهان اسلام همچنان ادامه دارد و بی‌وقفه
اندیشمندان برای بدست‌آوردن معارف و علوم
قرآنی کوشیده و می‌کوشند.
- در خاتمه لازم به یادآوری است، گرچه به اندازه
امکان و فرصت، در این نوشته دقت و تحقیق شده
است، اما باز هم ممکن است مواردی از قلم افتاده و
یا در مشخصات یادشده سهوی پیش آمده باشد که
بی‌تردید تذکر خوانندگان محترم در شماره‌های
آینده سودمند است. در ضمن برای پیشگیری از
اطناب مقال از ذکر منابع و مآخذ صرف‌نظر
گردید.

